Ljudevit Jonke

# SAMOGLASNO *R* U KNJIŽEVNOM JEZIKU 19. STOLJEĆA

*(Primljeno na sjednici V odjela od 19. XI 1960)*

## 1

Među jezičnim i pravopisnim pitanjima, koja su u 19. stoljeću u Hrvata i Srba izazivala polemike, jer predlagana rješenja nisu zadovoljavala, vidno mjesto zauzima i pisanje samoglasnoga *r*. U tim polemikama sudjeluju ugledni javni radnici Vjekoslav Babukić, Vuk Stefanović Karadžić, Bogoslav Šulek, Antun Mažuranić, Ante Starčević, Adolfo Veber Tkalčević, Vatroslav Jagić, Ante Kuzmanić, Ignjat Al. Brlić, Andrija Torkvat Brlić, Tadija Smičiklas, Armin Pavić i dr. Spor je bio u tome, treba li uz samoglasno *r* pisati kakav popratni samoglasnik (*e, a* ili ъ) ili ne treba uza nj ništa pisati. Djelovala je na to svakako tradicija, ali usto i uvjerenje da se uz samoglasno *r* čuje neki popratni samoglasnik. Vidjet ćemo u potanjem prikazu pojedinih mišljenja, da se upravo ovo posljednje obrazloženje vrlo uporno ponavljalo, što se nama danas dakako čini čudno. U književnom jeziku, koji se u velikoj mjeri oslanja na narodni izgovor, jedni učenjaci tvrde, da se čuje nekakav popratni samoglasnik, a drugi, da se ne čuje. Kako je to moguće, ako nije po srijedi diletantizam?

Odgovor na to može nam dati samo moderno proučavanje jezika s pomoću fizikalnih aparata. Ono, što zavarava ljudsko uho, potpuno je isključeno pri provjeravanju aparatima. Nema nikakve razlike u izgovoru između suglasničkog i samoglasnog *r*, tvrdili su pobornici mišljenja da uz samoglasno *r* nema popratnog samoglasnika. Dakako, oni drugi su tvrdili, da postoji popratni samoglasnik i da već samo postojanje toga popratnog samoglasnika ili poluglasnika potvrđuje, da razlika u artikulaciji postoji. U knjizi prof. Branka Miletića »Izgovor srpskohrvatskih glasova«, koja daje rezultate eksperimentalnofonetskih proučavanja artikulacije naših glasova, čitamo, da ipak postoji neka mala razlika u artikulaciji suglasničkog i samoglasnog *r*. »Vokalno *r* (dugo) ima u poređenju sa konsonantskim veću površinu dodira, dakle je po

artikulaciji jače (u našem primeru ono se nalazi pod akcentom); inače se po načinu obrazovanja ne razlikuje od konsonantskog. Što se tiče glavnog mesta obrazovanja, *r* vokalno se može obrazovati na istom mestu gde i *r* (isp. palatograme) ili (češće) nešto više nazad (isp. palatograme . . .). Ovo pomeranje glavnog mesta obrazovanja unazad besumnje je posledica jače kontrakcije jezičke mase pri r. Posledica toga je i veći broj okluzivnih artikulacija.«[1] Mala razlika dakle ipak postoji, samo što su je jedni previše uvećali, a drugi sasvim prezreli. Pri mjerenju uhom to je razumljivo, ali rezultati eksperimentalnofonetskih istraživanja pokazuju, da je ipak bilo razloga za različna mišljenja i da ipak nije po srijedi potpuni diletantizam.

Svakako, pretežni su bili razlozi tradicije. I prije pojave Karadžićeva i Gajeva pravopisa popratni se samoglasnik pisao uz samoglasno *r*. Tako je onda i Vuk St. Karadžić u svojoj prvoj gramatici god. 1814. pisao *er* za samoglasno *r*. Knjiga mu se zove »Pismenica *serbskoga* jezika, po govoru prostoga naroda napisana Vukom Stefanovićem *Serbijancem*«, a i na str. 13. čitamo u primjedbi: »Pisme *h Serblji* prosti *verlo* teško izgovaraju.«[2] Ali Karadžić je taj način vrlo brzo napustio, pa već 1818. u »Srpskom rječniku« i u Gramatici uz taj rječnik piše samoglasno *r* bez popratnog samoglasnika, kad je pred suglasnikom (*prst, krv, rda*), odnosno s popratnim ъ, kad je pred samoglasnikom ili iza njega (*grъoce, poъrvati se*). Na str. 27. i 28. tumači to Karadžić ovako: »Svako samoglasno slovo samo po sebi može biti slog i riječ (u Srpskom jeziku), a od poluglasnoga (= suglasnika, bilj. pisca) ni jednog slova ne može biti slog ni riječ bez pomoći samoglasnoga, osim *r* (i predloga *k* i *s*, koji su samo riječi, ali slogovi nisu; a od samoga *r* može biti slog, i pomoću njega (*r*) može se zapisati riječ bez samoglasnoga, n. p. *r-đa, r-va-nje, za-r-za-ti, prst, krst, krv, crv, crn* i t. d. Ovakovu službu čini *r* i kod ostalije, sviju gotovo, Slavenski naroda, pa i kod samije Rusa . . . Kad *r* čini slog, a pred njim, ili za njim, stoji samoglasno slovo, onda nam treba metnuti debelo jer (ъ) između *r* i samoglasnoga slova, kao znak, da ono samoglasno slovo ne ide k *r*, nego da je *r* samo za sebe slog, n. p. *gr-o-ce, u-tr-o, o-vr-a-o, za-r-za-ti, po-r-va-ti se*, i ostale ovakove riječi treba pisati: umrъo, ovrъao, zaъrzati, poъrvati se i t. d. Ovđe bi se mogao metnuti i kakav drugi znak mjesto ъ, n. p. *gr'oce*, ili *gr-oce*, ili još kako drugačije; ali je ъ najpriličnije: zašto je poznato među ljudma, a ništa ne znači.«[3] Karadžić dakle već 1818. napušta popratni samoglasnik uz samoglasno *r*, ali kada je uz samoglasno *r* još kakav drugi samoglasnik, dodaje ъ, jer se debelo jer nikako ne čita, pa ne može izazvati pogrešan izgovor riječi. Njegovo je gledište s pobjedom njegove grafije na ćirilskoj strani potpuno usvojeno,

[1] Dr. Branko Miletić: Izgovor srpskohrvatskih glasova, Beograd 1933., izdanje Srpske akademije nauka, V. knj. Srp. dijalekt. zbornika, str. 62.

[2] Vuk St. Karadžić: Pismenica serbskoga jezika, Beč 1814.

[3] Vuk St. Karadžić: Srpski rječnik, Beč 1818.

samo što se kasnije debelo jer zamijenilo tankim jer (Daničić), a apostrof se zamijenio dvjema točkama iznad *r* (Belić), sve dok primjenom zajedničkog hrvatskosrpskog pravopisa, koji je izradila Pravopisna komisija od 1955. do 1959., nije napuštena i ta oznaka.[4]

Ali u Hrvata, koji se služe latinicom, stvar nije bila tako jednostavna. I Gaj i Babukić i Antun Mažuranić posve su sigurno god. 1836. poznavali spomenuti Karadžićev recept, ali uvodeći u Hrvata te godine štokavsko narječje kao zajednički književni jezik oni se dobrim dijelom oslanjaju i na dotadašnju tradiciju i u pravopisu i u jeziku. Kao što je poznato, ilirci žele u jednom književnom jeziku sjediniti sve Hrvate, Srbe, Slovence i Bugare, pa stoga u svojem štokavskom dijalektu ijekavskoga govora ostavljaju namjerice neke starije oblike i takve pravopisne varijante, kojima bi lakše mogli provesti svoje namjere.[5] Na taj način oni svijesno stvaraju književni jezik, koji se donekle razlikuje od Karadžićeva književnog jezika zasnovana na novoštokavskim govorima ijekavskoga tipa. Drugim riječima, oni baš ne slušaju sve Karadžićeve savjete o jeziku i pravopisu, nego idu kadšto za svojim jezičnim koncepcijama. Tako su onda i u ovom pravopisnom pitanju pošli za dotadašnjom pravopisnom praksom kajkavske, slavonske i dalmatinske književnosti, da bi i na njihovu području našli na lakši pristanak. Svi dotadašnji hrvatski kajkavski pisci pišu samoglasno *r* s popratnim samoglasnikom *e* (*perst, berdo*),[6] tako pišu i slavonski pisci (*pervi, uzderžati*),[7] ali Dalmatinci i osobito Dubrovčani dodaju popratni samoglasnik *a*.[8] Popratni samoglasnik *a* dodavali su i Bosanci.[9] Proučavajući povijest hrvatskoga pravopisa latinskim slovima Maretić je utvrdio, da od 115 pisaca prije 19. st., koje je on proučavao, 56 pisaca za samoglasno *r* pišu *ar*, a 52 pišu *er*.[10] Dotadašnja je dakle praksa bila vrlo bogata i za *er* i za *ar*, pa ilirci zadržavaju obadvije: *er* u »Novinama ilirskim«, a

[4] Pravopis hrvatskosrpskoga književnog jezika, Zagreb 1960., str. 10.

[5] Ljudevit Jonke: Ideološki osnovi Zagrebačke filološke škole 19. stoljeća, Filologija, Zagreb 1957., str. 77–86; Isti: Borbe oko književnog oblika imeničkoga genitiva množine u 19. stoljeću, Zbornik za filologiju i lingvistiku, Novi Sad 1957., str. 94–113; Isti: Osnovni problemi jezika hrvatske književnosti u 19. stoljeću, Radovi Slavenskog instituta 2, Zagreb 1958., str. 75–91; Isti: Sporovi pri odabiranju govora za zajednički književni jezik u Hrvata u 19. st., Zagreb 1959., Radovi Slav. inst. 3, str. 5–34.

[6] »Vokalno *r* pišem svuda *er*, kako to čine *svi* kajkavski pisci bez razlike.« Vladoje Dukat: Sladki naš kaj. Ogledi iz stare kajkavske književnosti, Zagreb 1944., str. 8.

[7] Vidi na pr. »Satir« M. A. Reljkovića i »Kućnik« J. S. Reljkovića.

[8] »Libar Marka Marula Splićanina, u kom se *uzdarži* istorija svete udovice Judit u versih *harvacki* složena . . . .« – »Elektra tragedija, Ljubmir, pripovies pastirska i Ljubav i *smart* Pirama i Tisbe, iz veće tuđijeh jezika u *Harvacki* izložene . . . po Dominku Zlatariću.« – »Razgovor ugodni naroda slovinskoga, komu se ukazuje početak i *svarha* kralja slovinski, koji puno godišta vladaše svim slovinskim *državam* . . .«

[9] Ivan Ančić: Vrata nebeska, Jakin 1678. (parvo, darvu, zagarli). V. T. Maretić: Istorija hrvatskoga pravopisa latinskijem slovima, Zagreb 1889., str. 131.

[10] T. Maretić: Istorija hrvatskoga pravopisa, str. 361.

*ar* pretežno u »Danici ilirskoj«, dodajući im uskoro na popratnom samoglasniku poseban znak (*bèrdo, bàrdo*). O razlozima za tu dvostrukost govori Bogoslav Šulek u raspravi »Zašto pišemo à ?« u »Danici« 1846.: »Što su do sada Novine naše pisale *è*, a Danica *à*, razlog je bio, što smo želili Kekavce na taj *à* priviknuti; jer da kako u kekavskom podnarječju *e* je na svom městu, buduć da se ondě piše i: jeden, jesem, rekel, tkalec, otec itd. sa *e*-om.«[11] Ilircima je to dakle bio sličan odnos, kao što je između štokavskog nepostojanog *a* i kajkavskog nepostojanog *e*. Dakako, u kajkavskom Zagrebu preteže ipak pisanje *er*, pa i prve ilirske gramatike, Babukićeva 1836. i Mažuranićeva 1839.,[12] pišu samo *er* (*pervi, perst, tverdi*), i to još bez znaka na popratnom samoglasniku. To je za njih tako razumljivo, da o tom načinu pisanja ne daju u gramatičkom tekstu nikakva objašnjenja, premda druge neke načine pisanja opširno tumače.

Nekoliko godina prije njih protumačio je čitanje toga *er* Ignjat Brlić u svojoj »Grammatik der Illyrischen Sprache« (1833).[13] Samoglasnik *e*, veli on, čita se obično kao u njemačkom i latinskom jeziku. Ali kad taj samoglasnik dolazi iza suglasnika, a poslije njega dolazi suglasnik *r* s još jednim suglasnikom, tada se takvo *e* uopće ne čita. Poslije tog objašnjenja Brlić navodi kao izuzetke one slučajeve, kad se takvo *e* uz *r* ipak čita (perje, perčin, perjanica, berba, pervaz i sl.).[14] Dakle baš suprotni postupak u tumačenju, nego što bismo očekivali. Kao normala uzima se ono, što se nama s današnjeg gledišta može činiti samo kao izuzetak, a kao izuzetak uzima se ono, što bismo s današnjega gledišta shvaćali kao normalno. To dakle govori o tome, kako je pisanje popratnog samoglasnika uz samoglasno *r* bilo tada nešto, što se samo po sebi razumije. Tek prije spomenuti Karadžićev prijedlog iz 1818. znači pokušaj likvidiranja takve dotadašnje prakse.

Razmatrajući ovo pitanje, ne smijemo smetnuti s uma, da ni mladi Gaj g. 1830. u »Kratkoj osnovi horvatsko-slavenskoga pravopisanja« nije predložio nikakve promjene u pisanju samoglasnoga *r*, nego je do-

[11] B. Šulek: Zašto pišemo à ?, Danica horvatska, slavonska i dalmatinska, br. 27. od 4. VII. 1846., str. 114.

[12] Věkoslav Babukić: Osnova slovnice Slavjanske narěčja Ilirskoga, Danica ilirska 1836., br. 10–15. – Antun Mažuranić: Temelji ilirskoga i latinskoga jezika za početnike. Zagreb 1839.

[13] *Grammatik der Illyrischen Sprache*, wie solche in Bosnien, Dalmazien, Slawonien, Serbien, Ragusa, dann von den Illyriern in Banat und Ungarn gesprochen wird, für Teutsche verfasst und herausgegeben von *Ignatz Al. Berlich*, Ofen 1833.

[14] »E, e. wie im Teutschen und Lateinischen das *e* wird immer ofen, vernemlich und hörbar ausgesprochen. – Wenn es aber nach einem Mitlauter zu stehen kommt, und darauf ein *r* mit noch einem Mitlauter folgt, so wird das *e* gar nicht gehört, z. B. tercsechega je kérmka derhtjucha bèrv smêrt, lies: trcsechega je krmka drhtjucha brv smrt, als wenn dazwischen gar kein *e* wäre. – Nach *gj*, *j*, und *r* aber wird das *e* immer ofen ausgesprochen, wenn gleich ein *r* mit noch einem Selbstlauter darauf folgt; als: jergován, Rercsich, gjérma, jerbo, gjerdan. – Ausnahme: merdevene, pershina, percsin, perje, perjat, perjanica, bérba, pervaz. (*Berlich:* o. c., str. 9.)

sljedno pisao *er* (na str. 13. *cerno, černo*). Tako je postupao i Janko Drašković u »Disertaciji iliti razgovoru« g. 1832. (na str. 4. *perve, serca*), tako su onda i u »Danici horvatskoj, slavonskoj i dalmatinskoj« u 1. br. god. 1835. pisali i Rakovec (divojchicze brusze *szerpe*) i Babukić (svoja siva *razastershe* krila) i drugi. Način pisanja štokavaca, osobito Dubrovčana, djelovao je na to, da je u književnom prilogu »Danici« preteglo pisanje *ar*. Tako u Mažuranićevoj pjesmi »Vjekovi Ilirije« čitamo 6. siječnja 1838.: »U hladjanom skutu naših gorah *varhu* travnih zelenih prostorah . . .« i dalje: »po umarlih«, »razastarla«, sardacah«, »doparla«, ali ipak u istom broju nalazimo i *er:* »za *herbtom* kraljevske čete *nakercaše* ladje . . .« Vrazovo »Kolo« piše također *ar*, a i djela dubrovačkih književnika izdaju se s *ar*, jednako kao što se u njima pisalo prema dubrovačkom pravopisu *ie*, a ne ilirsko *ě*. U Babukićevu izdanju Gundulićeva »Osmana«, koji je izišao troškom Matice g. 1844. u Zagrebu, druga kitica napisana je ovako: »Viekovite i bez *svàrhe* Nie pod suncem kriepke stvari, A u visocieh gorah *vàrhe* Najprie ognjeni tries udari.« I u dubrovačkom Martekinijevu izdanju Gundulićeva »Osmana« g. 1826. odštampano je *svârhe* i *vârhe* i sl. Tako su se dakle ilirci kolebali između *er* i *ar* u uvjerenju, da su našli pravo rješenje. Prvim su načinom ugađali svojem užem kraju, a drugim daljim štokavskim pokrajinama. Karadžić u prvi mah nije tome ništa prigovorio. On je očito bio zadovoljan Gajevim velikim činom g. 1836., t. j. uvođenjem štokavskog dijalekta u »Danicu« i »Novine«, pa nije odmah pristupio kritiziranju Gajeve grafije. Prvi su se javili s kritikom Zadrani u »Zori dalmatinskoj« i suradnici »Zore« iz različitih krajeva.

2

Kad se 1843. u jesen u Zagrebu čulo, da su braća Battara u Zadru dobila od dvora dozvolu za izdavanje književnog lista »Zore«, zagrebačka je Narodna čitaonica u svojoj sjednici zaključila, da pozdravi pojavu novog lista. Uprava čitaonice poslala je 19. listopada 1843. pismo uredniku »Zore« Anti Kuzmaniću moleći ga »i zaklinjajući radi bratske sloge i uzajamnog književnog naprědka da prigàrli pravopis, koi su bili već svi gotovo zapadni Slavjani prigàrlili. Nu na težku žalost stignu nam odgovor, koi nas nimalo neumiri. G. A. K. za bratsku ljubav vratio nam preziranje i u drugom jednom pismu Bog si ga znao kakove ne prětnje. I tako se s mladom godinom 1844 pomoli »Zora dalmatinska« s liecm i ruhom razkolničkim.«[15]

»Zora« se dakle nije pojavila s ilirskim pravopisom, ali je pravopisni i jezični problem neprestano prisutan na njezinim stranicama. O tom pravopisnom i jezičnom kolebanju govore izdavači već u prvom broju:

[15] Naš pravopis i Zora dalmatinska, Kolo 1847. Urednik Stanko Vraz, knj. IV., str. 85.–93.

»Jedni žude ovaj pravopis, jedni žude drugog; niki hoće naričje i izgovor ovoga mista, niki onoga; niki ištu pisme, niki prostopis, ... koga poslušati, koga li sliditi?« Na to pitanje oni odgovaraju vrlo razborito i činilo bi se, da ne će biti većih sporova: »Onoga koji zaboravši sebe istoga, svoju kuću, svoje misto, svoje naričje ima samo pred očima inokupnu korist svega naroda našega i napridovanje njegovo uspored najizobraženijeh narodah sadašnjega vrimena.«[16]

I urednik je još neodlučan. Pošto je u »Pridgovoru« konstatirao, da se u nas neke riječi trojako izgovaraju (*divojka, devojka, djevojka*), on se opredjeljuje za dva književna govora, ikavski dalmatinski i ijekavski ilirski: »Dok naši mudraci ne iznadu za to zgodnu upravu, ja velim da imamo u oba naričja pisati; tako i jednoj i drugoj strani ugađamo i možemo se sve jednako razumiti ... Ja sam ne mogu ovo brime nositi, hoće se da i drugi podpomažu. Imamo, fala Bogu, dosta viših ljudih u Hervatskom jeziku, koji mogu resiti ovi list; njima se ja priporučujem.«[17]

Ipak već u prvom broju daje dosta odrešit prijedlog, da se napusti pisanje popratnog samoglasnika uz samoglasno *r:* »Najprije želim znati hoćemo li ovako pisati ove riči: *perst, tern, erdja, terčati, kerčiti* oli ovako: *parst, tarn, ardja, tarčati, karčiti* i t. d.; nebi li pametnije bilo da izostavimo sa svim samoglasna slova *a* oli *e* prid *r* ?« Ali premda je to tako odrešito predložio, promjene nije izvršio, nego samo otvorio diskusiju. Diskusija je ispočetka bila blaga i obazriva, ali kasnije sve oštrija i oštrija.

Prvi se o samoglasnom *r* javio Janko Danilo iz Splita u 4. broju »Zore« i priključio se Kuzmanićevu prijedlogu, da se popratni samoglasnik ne piše: »... nebili pametnije bilo da izostavimo sa svim samoglasno slovo *a* oli *e* prid *r*?« To, što su naši pisci dosada pisali *a* ili *e*, po njegovu mišljenju potječe iz latinskoga jezika, ali u našem jeziku to nije bilo potrebno, jer se ti popratni samoglasnici ne čuju i ne izgovaraju.[18] U 5. broju priključuje se tome mišljenju i Kovačević, koji predlaže, da se anketiraju književnici, ali Stjepan Ivićević u istom se broju zalaže za pisanje *ar* zbog tradicije. U 10. broju javlja se iz Beča Andrija Torkvat Brlić, koji se zalaže za pisanje *prst, trn*, za pisanje *ě* i glasa *h* (*puhati, smeh*). Popratne samoglasnike treba napustiti, jer se nigdje u narodu ne govore, »dapače po cělom našem širokom narodu svatko *trn* kaže i izgovara: mislim da bi obće valjano pravilo moralo biti, da takve rěči onako pišemo, kako jih izgovarat čujemo ... Tim više, jer to srodna naša Bratja, s ćirilskimi se pismenih služeća, svagda i svagdi već odavna upotrěbljavaju, potvrdjena u istini tog načina po Vuku i ostalima jezik naš i narod dobro poznajućima književnicih i sami svojim izkustvom ... K tom dolazi još i to, da Česi takodjer nikad i nikde nepišu ni *perst* ni *parst* ...«[19]

[16] »Zora dalmatinska«, perva godina, u Zadru, u slovotiskarnici bratje Battara, 1844., br. 1.

[17] O. c., br. 1 – [18] O. c., br. 4, str. 29. – [19] O. c., br. 10, str. 73.–74.

Činilo se već, da će pretegnuti mišljenje o potrebi uklanjanja popratnog samoglasnika, ali uskoro se javljaju njegovi zagovornici. U 15. broju zalaže se za pisanje popratnog *a* Jere Granić predlažući, da se na *a* stavi kapica, kako bi se popratni samoglasnik razlikovao od redovnoga.[20] Ali mnogo je pretežniji bio glas pisca spomenute »Gramatike ilirskoga jezika« iz 1833., glas Brođanina Ignjata Al. Brlića, koji se u 20. broju »Zore« odrešito zalaže za popratni samoglasnik *e*, a protiv samoglasnika *a*. On se pritom poziva na veliku rasprostranjenost pisanja *er*: »... glagolaši i ćirilci pišu *tern, smert, perst* i o. I predjašnji, a i sadašnji Serblji tako pišu, osim Vuka i njekojih novijih serbskih književnika. Pišu još i dan danas Slavonci, Hervati, Krajnci, Korutjani i Štajerci – piše i Gaj u prostom govoru, a i Rusi pišu: *kerst, vert, pertina*...« Sada čak dodaje i to, da se popratno *e* čuje pri pjevanju crkvenih i narodnih pjesama, premda je 1833. u Gramatici izričito rekao, da to *e* ne treba izgovarati. Popratno *a*, veli, pišu samo Dubrovčani, stariji Dalmatinci i Bošnjaci, a sada ga je Gaj »iz robske poniznosti prama Dubrovčanom« počeo pisati u »Danici«, »samo da štogod Dubrovčanom na sladko učini, budući da je njihova pjesmotvorstva ... obljubio.«[21] Ignjat Brlić osuđuje dakle u tome i način Karadžićev, a djelomično i Gajev, dakle dvojice glavnih zatočnika novoga književnog jezika. U toj istoj raspravi Brlić osuđuje i Gajevo uvođenje *ie* u književni jezik za refleks staroga jata, o čemu su se također vodile mnoge polemike.[22]

Ignjatu Brliću pridružuje se uskoro Ilija Rukavina Ljubački, koji se u 24. broju »Zore« zalaže za pisanje *er*, premda se *e* vrlo slabo čuje. I on je protiv Gajeva *é*, a za ikavski književni jezik: »Ovdi može svaki lasno uviditi, da je *i* koreniti glas i da je *je* i *e* kroz pokvareno izgovaranje primetnuto.«[23] Pa i Ivićević, koji se prije izjasnio za *ar*, sada se povlači i pristaje uz Ignjata Brlića, dakle uz *er*, premda veli, da ne bi bio smrtni grijeh, ako bi se pisalo i bez popratnog samoglasnika uopće.[24] Kako se poslije toga o tom pitanju nije više nitko javio, pobijedilo je Brlićevo mišljenje i »Zora« je ostala pri pisanju *er*. Takvo je pisanje Brlić još dvaput branio u »Zori«, i to 1846. i 1847., kad se o tome već razbuktala polemika između Babukića i Karadžića.[25]

Karadžić je, kao što vidjesmo, već dvaput spomenut u ovoj »Zorinoj« diskusiji o pisanju samoglasnog *r*. Andrija Torkvat Brlić pozvao se na njegovo rješenje i preporučio ga, a Ignjat Al. Brlić suprotstavio se Karadžićevu rješenju kao manjinskome. Kad su se već pokrenule disku-

[20] Jere Granić: O slovoredju, »Zora«, br. 15, str. 119.

[21] »Zora«, br. 20, str. 155. i 156.

[22] »Gaj za odoljeti ovoj potrebi načio je rogato *é*, to biaše kolik tolik dobro, ama se evo čini čovjek rob od dubrovničkog verstopisa, pak nam sada i svoju danicu i stara pjesnička djela (preutješivajuć) sa *ie* piše! – baš ako bi se moralo to tako pisat, priličnije bi bilo *je* metnuti, budući da se ovo slovo – barem u pisanju – nebi smilo dvoslovčano učiniti.«

[23] »Zora«, br. 24, str. 186.–188.

[24] »Zora«, br. 37, str. 293.

[25] »Zora«, god. 1846., str. 82., i god. 1847., str. 242.

sije, nije mogao šutjeti ni Karadžić. Osim o ovom pitanju, Karadžić je imao drugačije mišljenje nego ilirci i o pisanju *ě* i o slovima s dijakritičkim znakovima, pa je o svemu tome usput progovorio 1845. u pismu predsjedniku Društva srpske slovesnosti Paunu Jankoviću.[26] Problem o samoglasnom *r* postavio je vrlo jasno i predložio pravilno rješenje ovim riječima: »... tako se i ja evo usuđujem kazati, da oni (naša braća Rimskoga zakona, *bilješka moja*) nemaju pravo što pišu *a* pred *r* na onijem mjestima, gdje se ne izgovara, n. p. *varsta, parvi, parst, bardo, garlo* i t. d. Za što da se piše slovo, koje se ne izgovara? A osim toga mnoge se riječi različne i u izgovoru i u značenju ne mogu u pisanju razlikovati, n. p. *tarnuti* i *trnuti, tarkati* i *trkati, sarma* i *srma, barka* i *brka* i t. d. Gdjekoji sad nad takovo *a* (koje se ne izgovara) meću znak (*ȁ*), da bi čitatelji znali, da ga ne treba izgovarati, no to je još smješnije: nije li bolje i pametnije ne pisati ga, negoli ga pisati pa čitatelje učiti da ga ne treba izgovarati. A prosti čitatelji, koji, po pravdi i razumu, misle, da se svako napisano slovo u čitanju mora izgovarati, opet ga izgovaraju: tako može biti da je od sela *Grčin* (u Brodskoj regimenti) postao *Garčin* (?). Gdjekoji se u tome pravdaju govoreći, da slog ni riječ ne može biti bez samoglasnoga slova; ali eto u nas može, pa ne samo u nas, nego i u Čeha, a i u knjigama one zapadne braće naše, koja su pisala glagolitskijem slovima, može se naći primjera od toga. Još većma nemaju pravo oni, koji u pomenutijem događajima pišu *e* mjesto *a* (također govoreći, da ga ne treba izgovarati): jer kad bi se koje od ova dva slova izgovaralo, to bi u našemu južnome narječiju jamačno bilo *a*; a osim toga i oni mnoge u izgovoru i značenju različne riječi moraju jednako pisati, pa čitatelji neka *pogađaju* kako ih valja čitati, n. p. *dernuti* i *drnuti, kerče* i *krče, Cernica* (varoš u Hercegovini) i *Crnica* (nahija u Crnoj gori) i t. d.« Čim je ta knjižica izašla iz štampe, Karadžić ju je 6. siječnja 1846. poslao iz Beča »prijatelju svome Vjekoslavu Babukiću«, glavnom ilirskom stručnjaku za jezik. I tako je došlo 1846. do poznate polemike Karadžić–Babukić, koja je objelodanjena u četvrtoj knjizi Vrazova Kola u Zagrebu 1847. pod naslovom »Prijateljski dopisi o pravopisu ćirilskimi i latinskimi pismeni«.[27]

U ovim prijateljskim dopisima središte je diskusije o ilirskoj grafiji. Karadžić je već u naprijed spomenutom pismu navijestio reformu latiničke grafije, osobito slovâ s dijakritičkim znakovima. Babukić ga u svojem pismu nagovara, neka to ne čini, jer je dijakritički sistem odobren od slavnih jezikoslovaca Raska, Boppa, Keppena i Šafaryka. Rasprava se vodi i o slovu *ě*: Karadžić se zalaže za *je* i *ije*, a Babukić navodi, da će se pravopisna sloga ijekavaca, ckavaca i ikavaca najlakše postići baš upotrebom slova *ě*. Karadžić prigovara i pisanju nastavka *h*

[26] Ovo je pismo datirano 18. maja 1845. i objavljeno u knjižici »Vuka Stefanovića Karadžića i Save Tekelije pisma visokopreosveštenome gospodinu Platonu Atanackoviću, pravoslavnome vladici budimskome, *o srpskome pravopisu* sa osobitijem dodacima o srpskom jeziku. U Beču, 1845. v. str. 19. do 21.

[27] *Kolo.* Članci za literaturu, umětnost i narodni život. Knjiga IV. Str. 69.–85.

u gen. množine, a Babukić ga brani. Što se pak tiče pisanja popratnog samoglasnika uz samoglasno *r*, Babukić ne ulazi u potanju raspravu, nego samo veli, da mu je milo, što je Karadžić rekao, da bi između *a* i *e* bilo bolje upotrebljavati *a* uz samoglasno *r* »gdě se prema Babukiću něki mukli ili poluněmi glas čuje«. Inače upućuje Karadžića na svoju raspravu »Několiko rěčih o pravopisu«, što ju je izdao u kalendaru za 1846. i u kojoj brani pisanje *àr* (*smàrt, pàrst*) pozivajući se na Kollára, Gundulića, Kanižlića i na nepostojano *a*.[28] Svakako je čudno, što na ozbiljan Karadžićev prigovor protiv pisanja *ar* i *er* u svom pismu s kraja siječnja 1846. ne reagira opširnije i drugačije nego slanjem rasprave, koju je napisao prije Karadžićevih prigovora. A značajno je, da u svojoj argumentaciji za *ar* navodi, da se neki glas uz samoglasno *r* ipak čuje. Čini se po svemu, da je u tim prijateljskim dopisima Babukiću bilo u prvom redu do toga, da obrani *ě*, a pitanje samoglasnoga *r* da je prepustio Bogoslavu Šuleku, koji je uskoro 1846. u »Danici« objavio opširnu raspravu »Zašto pišemo à ?«[29]

3

Dosad se, kao što vidjesmo, o samoglasnom *r* pišu samo kraće upute ili kraća objašnjenja, a spomenuti je Šulekov članak prva oveća rasprava o tom pravopisnom pitanju. U uvodu Šulek veli, da je nužno postići pravopisno jedinstvo; u prvi mah ono je 1836. u bitnim stvarima i postignuto, samo su neke sitnije stvari ostale dvostruke. Zbog riješenih glavnih stvari nije se ispočetka nikome zamjeralo, ako je pisao *ć* ili *tj, gj* ili *dj*, pa i *ě* ili *à* ispred *r*. Ali sada je već vrijeme da se i ta sitnija pitanja riješe jedinstveno. Jer ne može se smatrati korisnim, da jedni pišu *èr*, drugi *àr*, treći *r*, a četvrti sad ovako, sad onako. Treba problem potanko razmotriti i odlučiti se za ono, što ima uza se najjače razloge. I Šulek zatim navodi razloge, koji govore u prilog pisanju *àr*.

Po Šulekovu uvjerenju uz samoglasno *r*, koje stoji iza suglasnika *(prst, krdo)*, »čuje se neki poluglasnik«. Do sada su, veli on, neki tvrdili, da se uz samoglasno *r* izgovara samoglasnik, a drugi, da se ne izgovara ništa. »Na poluglasnike su dobri ovi ljudi posve zaboravili.« Doduše, taj poluglasnik se možda ne izgovara na čitavom hrvatskosrpskom jezičnom području, ali tako je i s njemačkim i talijanskim književnim jezikom: onako, kako je u književnom jeziku, ne izgovara se po čitavom jezičnom teritoriju. »I naš g. Vuk, o kojemu svi znademo, da se strogo pučkoga govorenja dàržao, morao je ipak svašta tvàrdoglavoj gramatiki žàrtvovati, da se ukloni mnogim dvojbenostim. Nu da kako jezik pučki

[28] Věkoslav Babukić: Několiko rěčih o pravopisu, Zagreb 1846. Posebni otisak kod Franje Suppana, str. 4.

[29] Bogoslav Šulek (potpisano -*k*): Zašto pišemo *à* ? »Danica horvatska, slavonska i dalmatinska«, br. 27 od 4. VII. 1846., str. 109.–110., i br. 28 od 11. VII. 1846., str. 112.–114.

i književni nesmiju se zato razdružiti, pače pod ruku uzeti i složno naprědovati; ali za sada nepoznajemo naroda, koi bi imao isti istovetni književni i pučki jezik.«

Poluglasnik su uz samoglasno *r* izgovarali, veli Šulek, i u crkvenoslavenskom narječju, pa su ga i pisali (грькъ брьдо; Rusi imaju uza nj *o* (*krov, torgatj*), Poljaci *a* (*twardy, bardzo*), a Česi također kadšto *e*, kadšto *u* (*břevno, hluboký*), kadšto ništa (*prkno, krt*). Izgovaraju ga danas i mnogi Crnogorci pa Dalmatinci (Bračani, Hvarani, Višani), Dobrońani, Štajerci, Kranjci i Koruščani. Čisto *e* uz samoglasno *r* izgovaraju Štajerci i Hrvati oko Varaždina. Pa i Kopitar je u svojem »Glagolita Clozianus« na str. LXXI tvrdio, da Iliri izgovaraju poluglasnik uz samoglasno *r*: »Illyrii H'rvat efferunt per *h* verum et vocalem dimidiam inter *h* et *r* literas.« Poziva se i na Mikalju, koji piše *trrin* za *trn*, ali veli: »Kad se govori, nereče se ni *tarnje* ni *ternje*, nego někako oštrie, da se glasovito slovo i nepoznaje.«

Ako bi tko prigovorio, da je malo onih, koji tako govore, Šulek odgovara: argumenta non sunt numeranda, sed ponderanda. Važnije je, po Šulekovu shvaćanju, ima li razloga za pisanje popratnog samoglasnika nego koliki broj stanovništva izgovara taj glas. Slaveni ga imaju, mnogi ga kod nas govore kao poluglasnik, a »može se kazati, da neima starie knjige, gdě se nebi bilježio«. I navodi historijske primjere od isprave Kulina bana preko Dušanova zakonika do Divkovićevih »Besjeda«.

Kad je tako iznio svoje uvjerenje, da svi razlozi govore za pisanje popratnog samoglasnika, Šulek postavlja pitanje, kako treba označiti taj poluglasnik, i odlučuje se za *à*, t. j. *a* s potezom ili akcentom, jer to ipak nije samoglasnik *a*, nego poluglasnik. Četiri su razloga, koji ga na to upućuju: blagoglasje, analogija, izgovor i običaj.

Blagoglasje u štokavskom govori za *a*, a u kajkavskom za *è*. Vocalis euphonica štokavskog govora ili, kako veli Šulek, ilirskoga jezika upravo je samoglasnik *a*, na pr. pred*a* mnom, *sa* sobom, bez*a*zlen, das*a*kah, bit*a*vah. Po analogiji pak odlučuje se za *a*, zato što su stariji poluglasnici u »ilirskom jeziku« dali *a*: *dažd, daska*. Narodni izgovor *čarni, Čarnojević, stoprav, rat* (= rt), pa historijski običaj da se upravo piše *a*, počevši od statuta poljičke općine do dubrovačkih književnika, sve to upućuje na pisanje popratnog *a*, ali s akcentom »zato, što mu je glas malko različan od *a*«.

Odbija prigovore spomenute u »Zori dalmatinskoj«, odbija i prijedlog Đure Augustinovića da se za samoglasno *r* uvede posebno slovo.[30] A što su do sada »Novine narodne« pisale *èr*, a »Danica« *àr*, razlog je bio, što su ilirci željeli kajkavce postepeno priviknuti na pisanje *àr*. Kao što kajkavsko *jeden, jesem, rekel, otec* stoji prema štokavskom *jedan, jesam, rekao, otac*, tako i prema kajkavskom *èr* treba da stoji štokavsko *àr*.

[30] Dr. Đuro Augustinović: Misli o ilirskom pravopisu. Zagreb 1846.

Ovaj Šulekov odgovor »Zori dalmatinskoj«, koja se odlučila za *èr*, i Karadžiću, koji je bio za *r*, prikazao sam nešto potanje, jer on detaljno otkriva mišljenje iliraca o tom pitanju. Sam Šulek veli, da nije siguran, da će sve prikloniti na ilirski način pisanja: »težko je čověku šta dokazati, kad zaklopi oči; tko neće, nevidi ni ono, što pred očima leži«. Njegova je svrha, veli, bila da pokaže, kako ilirci imaju važne razloge za pisanje *àr*. Za takvo pisanje govori, po njegovu mišljenju, sav organizam ilirskoga jezika. »Jošte jedanput ponavljam: nepišemo pred *r*-om *a*, jer se ondě posvuda čisti *a* ne izgovara, nego modificiramo znamenje, kao što se proměnjuje i glas.«

Svakako, završava on svoju raspravu, potrebno je naći jedinstveno rješenje za pisanje samoglasnoga *r*. Ali za takvo su rješenje odlučni samo valjani razlozi. Ako tko ima boljih razloga, nego što su ovi ilirski, neka ih samo iznese, pa će se doći do pravilnog zaključka. Treba svakako, veli Šulek, imati na umu Karadžićeve riječi, da se svi treba »da trudimo, dotle da dotjeramo, da nam jezik u knjigama bude tako jednak, da se svaka knjiga može od slova do slova preštampati od Latinskijeh slova Slavenskima, a od Slavenskijeh Latinskima, pak ćemo onda (i *samo* onda) biti jedan narod i imati jednu književnost«.[31]

Čudno je u prvi mah, što i Karadžić i Šulek teže za istim ciljem, a ni u ovakvim pojedinostima ne mogu naći jedinstveno rješenje. Ali kada uzmemo u obzir, da Šulek i ilirci sada još (1846) stoje na nešto drugačijim pozicijama nego Karadžić, bit će nam to mnogo jasnije. Kao što sam prikazao u raspravi »Ideološki osnovi Zagrebačke filološke škole 19. stoljeća«, ilirci sada još snatre o jezičnom jedinstvu Hrvata, Srba, Bugara i Slovenaca, pa predlažu rješenja, za koja misle, da će se lakše prihvatiti na svima stranama, a Karadžić predlaže rješenja samo za Srbe i Hrvate. Stoga je Šuleku dosta važan prije spomenuti podatak, da i »Stajerci, Kranjci i Koruščani« izgovaraju popratni samoglasnik, a za Karadžića to nema nakakve siline dokaza. Za ilirce je Karadžićevo rješenje jednostrano, a njihovo sveobuhvatno, ilirsko, jugoslavensko, a ne samo hrvatskosrpsko.[32]

Ilirci u to doba i s tih pozicija brane svoj pravopis iz 1836. i od Karadžića i od Zadrana. Zadranima se još obraćaju posebnim člankom u Vrazovu »Kolu« 1847. pod nazivom »Naš pravopis i Zora dalmatinska«. Ilirci su se već ponadali, da će njihov pravopis i jezik pobijediti na književnom jugu, a sada su ih se nemilo dirnule spomenute kritike. Citiram iz spomenutoga članka u »Kolu«, komu je autor ili Babukić ili Vraz: »I čim je vlada posao naš uzakonila utemeljivši u Zagrebu stolicu narodnog jezika i jednu školu za odgojenje dobrih narodnih učiteljah, u kojoj će se sve nauke predavati i učiti na novom književnom jeziku,

[31] Karadžić je to napisao na 20. str. knjižice spomenute u 26. bilješci ove rasprave, baš pri raspravljanju o pisanju zamjene glasa jata i o pisanju samoglasnika *r*. Vidi se po tome, da Šulek odgovara i Karadžiću, premda ga toliko ne spominje kao Zadrane.

[32] V. »Ideološke osnove«, t. 2.

i naredivši pravopis i književni naš jezik ne samo za ove učiteljske stolice već i za sve narodne škole po Hàrvatskoj i Slavonskoj, po Krajini i Istrii, i čim smo razabrali, da se oko toga radi već i po gornjih stranah: po Štajerskoj, Kranjskoj i Goričkoj, krépko nam je nadanje razigralo sàrdce, da će se jedanred dokinuti gradnja našega Babela, a š njom i prestati vaskoliki razdor u načinu pisanja. I kad smo s puta uklonili tolike zapréke i toliko stekli krasnih carskih darovah, nitko sad nije više dvojio, da će narodna naša književnost s većom snagom osilit i do ožudjena domahnuti se savàršenstva. Nu na jedanput obatali nam se sva ta nada, uzkàrsne opet nesloga, gdě smo joj se najmanje nadali.«[33]

Karadžić je uskoro, 21. VI. 1847., uputio poslanicu Anti Kuzmaniću u Zadar, u kojoj govori i o ovom pitanju. Savjetuje Zadranima, neka napuste pisanje popratnog samoglasnika uz samoglasno *r,* »mjesto *barvanah* ili *bervanah* da pišete *brvana«,* neka napuste pisanje glas *–h* u gen. množine, što provode Zagrepčani, i neka radije ostanu pri svome ikavskom govoru nego da uvedu ilirsko *ě.* »Ako vi – piše Karadžić – za to ne primate Zagrebačkoga pravopisa što očekujete da se kakav bolji počne, onda imate sa svim pravo, i držite se tako; ako li ga za to ne primate što ste radi s tijem današnjijem svojijem da ostanete za svagda, onda bih vam ja rekao da taj sadašnji odmah ostavite i Zagrebački da primite.« Uza sve ograde prema Gajevoj reformi latinice Karadžić ipak više cijeni ilirski pravopis nego dalmatinski, ali što se jezika tiče, on sasvim osuđuje ilirsko »miješanje narječija«, t. j. ostavljanje starijih jezičnih elemenata u štokavskom književnom jeziku *(ženah, ženam, ženami)* i čitanje *ě* na tri moguća načina. Premda je svijestan, da i većina Srba misli o jeziku kao i Zagrepčani, on je ipak uvjeren, da će ona manjina i u jednih i u drugih, koja želi pisati izvornim narodnim jezikom bez miješanja narječja, ipak pobijediti. Ako prihvate tri spomenuta Karadžićeva savjeta, Zadrani će preteći Zagrepčane, »jer će i oni to morati primiti kad tad, već ako da im bude drago uz prkos jednako raditi protiv razuma i sloge. Pišući tijem svojijem narječijem (misli: ikavskim) istina ne možete se nadati da će se ono primiti da bude općeno književno južnijeh Slavena, samo ćete se moći izgovarati protiv Zagrepčana da pišete narječijem kojijem se u narodu govori; ako li biste htjeli pristati i mogli se složiti da počnete Zoru Dalmatinsku pisati čistijem južnijem narječijem naroda našega (kao i ja *ovo* što pišem, i kao što su i Dubrovčani pisali, samo što oni nijesu imali savršena pravopisa po kome bi se moglo svuda onako čitati kao što je govorio onaj koji je pisao), onda biste vi mnogo pravije imali zvati Zagrepčane u slogu i kriviti ih što u nju ne pristaju, nego li što sad oni vas zovu i krive; onda bi postali prvi pošljednji i pošljednji prvi.«[34]

[33] Kolo, 1847. Članci za literaturu, umětnost i narodni život. Urednik Stanko Vraz, knj. IV., str. 85.–93.

[34] Vuka Stefanovića Karadžića *Poslanica Antu Kuzmaniću u Zadar,* Slavische Bibliothek, Wien 1851., str. 90.–96.

Hoteći da presudi u ilirsko-zadarskom sporu Karadžić odbija ilirsku koncepciju o književnom jeziku, kako ju je Gaj zamislio u svojem Proglasu od 5. prosinca 1835.: »U Iliriji može samo jedan jezik pravi književni biti, njega netražmo u jednom městu, ili u jednoj državi, nego u čeloj velikoj Iliriji.« Ili Gaj je to još jasnije rekao u članku »Pravopis« u »Danici« 1835.: »Nekoji štimaju, da bi potrebno bilo odmah jedno narječje poprijeti, i vsim ostalim narinuti, i med ovemi zvekšinum vsaki svojega sela reč vsim drugim predpostavlja. Drugi opet sude, da se ze vsih sada obstoječih i navadnih narječjih brže bolje jedan književni jezik skroji ili skuje. Prvim odgovarjamo: da književstvo nesme biti spodobno povodnji; a drugim, da nesme biti spodobno kovačiji; stalno uputjeni, da tak živa, kak pisana reč med naravske stvari spada, i da anda vu svem poleg naravi obdelavati i ravnati se ima.«[35] Gaju se dakle potpuno preuzimanje Karadžićeva narodnog novoštokavskog ijekavskog govora čini u tadašnjoj situaciji kao poplava, koja ne bi dala željene rezultate, ali on nije ni za potpuno miješanje narječja, nego za nekakav srednji put. Prikazavši Šulekovo gledište iz 1846. i Karadžićevo iz 1847., jasno nam je, da se ta gledišta još nisu približila. Do teoretskog približavanja došlo je tek poslije revolucionarne godine 1848., u stilizacijama t. zv. Bečkog književnog dogovora iz god. 1850., koje zapravo znače potpunu pobjedu Karadžićevih pogleda na književni jezik i pravopis.

4

Peta točka Književnog dogovora od 28. ožujka 1850. posvećena je pisanju samoglasnog *r*. Potpisnici Ivan Kukuljević, Dimitrija Demeter, Ivan Mažuranić, Vuk Stef. Karadžić, Vinko Pacel, Franjo Miklošić, Stjepan Pejaković i Đuro Daničić složili su se jednoglasno, da se pred samoglasnim *r* ne piše ni *a* ni *e*, nego neka stoji samo *r*, i to s ovih razloga: a) zato, što narod tako govori, b) što književnici istočnoga vjerozakona svi tako pišu (osim, jednoga, dvojice), c) što i Česi tako pišu, d) što su i mnoge slavenske knjige glagoljskim slovima tako pisane, e) što se sad dokazuje, da ni u starome slavenskom jeziku na ovakvim mjestima nije trebalo pisati jerova ni kod *r* ni kod *l*, jer su ova oba slova na ovakvim mjestima bila samoglasna.

Ti su nam razlozi poznati iz prijašnjih Karadžićevih polemika, a i druga obrazloženja, na pr. za nemiješanje narječja, za ijekavski govor kao književni, za pisanje glasa *h*, za genitiv množine bez *h*, također su samo varijacije njegovih već prije objavljenih shvaćanja. Navodim samo obrazloženje u 1. točki o štetnosti miješanja narječja: »ne valja miješajući narječja graditi novo, kojega u narodu nema, nego da je bolje od narodnijeh narječja izabrati jedno, da bude književni jezik; a to sve a) zato, što nije moguće pisati tako, da bi svak mogao čitati po

[35] »Danica« 1835., br. 10.–12.

svojem narječju, b) zato, što bi svaka ovakova mješavina, kaono ti ljudsko djelo, bila gora od kojega mu drago narodnoga narječja, koja su djela božija, a c) i zato, što ni ostali narodi, kao na pr. Nijemci i Talijani, nijesu od svojijeh narječja gradili novijeh, nego su jedno od narodnijeh izabrali, te njim knjige pišu.«[36]

Karadžićeva koncepcija o zajedničkom književnom jeziku samo za Srbe i Hrvate sad je izvojevala pobjedu, i to poglavito zato, što se u to vrijeme slovenski književni jezik već znatno afirmirao, pa je ilirsko shvaćanje o zajedničkom književnom jeziku za sve južne Slavene sad već postalo nestvarno. Ali Bečki književni dogovor nije potpisao nijedan jezični stručnjak ilirskoga kruga, ni Ante Mažuranić ni Vjekoslav Babukić, a ni Ljudevit Gaj ni Bogoslav Šulek, koji su davali pravac razvoju književnog jezika u ilirskom krugu. Potpisnici s hrvatske strane jesu književnici, a jezični je stručnjak samo Vinko Pacel, koji se tek pomolio na horizontu javne djelatnosti. Objavljujući Književni dogovor u svojim »Narodnim novinama«, Ljudevit Gaj ga popraća vrlo rezerviranim riječima: »Vrieme će na skoro pokazati jeda li je ovaj priedlog praktičan i vodi li u današnjem našem položaju k ožudjenoj slozi i jednakosti, ili pako naprotiv još k većemu ciepanju i književnom razdoru.«[37] Ta je rezerviranost ipak bio znak, da ilirci ne će tako lako priznati svoj poraz.

Ako pogledamo novine, gramatičke priručnike i ostale edicije iliraca poslije spomenutog Književnog dogovora, vidjet ćemo, da u njima s obzirom na jezik i pravopis nema nikakvih promjena u duhu toga dogovora. Književni jezik i dalje zadržava arhaizme, koji su bili kritizirani kao miješanje narječja, i dalje se zadržava *ě* (naizmjence s *je* i *ie*), koje je osuđeno u 2. točki dogovora, i dalje se piše *–h* u gen. množine, koje se osuđuje u 4. točki, i dalje se piše *– àr* i *– èr*, što je bilo osuđeno u 5. točki dogovora. To svakako znači, da Kukuljević, Demeter i Mažuranić nisu potpisali Književni dogovor kao kakvi opunomoćenici ili bar u ime ilirskih rukovodilaca. Ilirska generacija znatnim je dijelom raspršena nakon uvođenja apsolutizma, ali njezini jezični stručnjaci i dalje ostaju na pozicijama, na kojima su bili prije Književnog dogovora. To dakako ne znači, da je taj dogovor ostao bez ikakva odjeka, njegove će misli od zgode do zgode uskrsavati, dok se napokon potpuno ne afirmiraju potkraj stoljeća, ali pedesetih godina 19. stoljeća one nisu provedene u djelo u hrvatskim krajevima. Pokazat ću na nekoliko primjera, kako ilirska jezična i pravopisna tradicija i dalje nesmetano živi.

Vjekoslav Babukić, uz Antu Mažuranića glavni Gajev jezični savjetnik, izdao je 1854. u Zagrebu veliku »Ilirsku slovnicu«, svoje životno djelo, koje ima 444 strane teksta. Čitava je ta knjiga napisana u duhu

[36] Narodne novine, god. 1850., br. 300, str. 832. Preštampano i u »Skupljenim gramatičkim i polemičkim spisima Vuka Stefanovića Karadžića«, knj. III., Beograd 1896., str. 299.–303.

[37] O. c., str. 832., podlistak »Poučiteljni zabavnik«.

ilirskih jezičnih koncepcija, kao gramatika zajedničkog južnoslavenskog književnog jezika, a Karadžićeva se gramatika u toj knjizi ocjenjuje kao srpska,[38] t. j. jednostrana, a ne zajednička. Dok u svojoj prvoj gramatici god. 1836. nije ni osjećao potrebe da protumači način pisanja samoglasnog *r*, ovdje donosi na str. 5. i 6. opširno objašnjenje, po kojem treba pisati na ilirski način *àr* ili *èr:* »Samoglasnici: *à* i *è* (t. j. pod ovom slikom) upotrěbljavaju se takodjer i za *němi glas* pred suglasnikom jezičnim *r*, kad za njime jedan ili dva ina suglasnika slěde, n. p. kàrv ili kèrv; kàrst ili kèrst; càrkva ili cèrkva; màrkva ili mèrkva; smàrt ili smèrt. Někoji pisci, budući se nečuje niti jasno *a* niti *e*, neupotrěbljavaju u takovu slučaju nikakova samoglasnika, n. p. krv, krst, crkva, mrkva, smrt itd. – Mi smo onoga mnënja, da takav *němi glas* pred *r* iz gèrla proizlazi, i da je glasu *a* najbližji, samo što nemamo dosada za njega *prave* i *samostalne* slike, što ćemo drugdi obilnie dokazati. I dok se to znanstveno nedokaže i neustanovi, bilo je učiteljsko tělo c. kr. akademijske gimnazie zagrebačke onoga mnënja, da se kratko naznačeni samoglasnik *è*, kao najobćenitie dosada upotrěbljavan, za školske knjige upotrěbi, te da se time anarhia pravopisna, koja je u novie vrěme medju pisci zavladala, barem u obučavanju mladeži dokine, – što je i vis. ministarstvo bogoštovja i naukah odobrilo. – S toga i mi u ovoj slovnici upotrěbljujemo u spodobnu slučaju sliku *è*, n. p. kèrv, kèrst, cèrkva, mèrkva, smèrt.«

Vidi se dakle, da je već i samim ilircima bila neprilična dvostrukost s popratnim samoglasnikom *è* i *à*. Ovaj prijedlog zagrebačke akademijske gimnazije, da se piše samo *è* u školskim knjigama, i odluka prosvjetne vlasti, da se to odobri, znače novo razdoblje u historijatu ovog pitanja. U škole su sada ušli udžbenici pisani narodnim jezikom, u njima se uvelo pisanje *èr*, pa će to od sada biti dominantno za nekoliko decenija, unatoč protivljenjima, koja će se sada sve više pojavljivati. Dok Antun Mažuranić god. 1839. u svojim »Temeljima ilirskoga i latinskoga jezika« nije ni osjećao potrebe da govori posebno o pisanju samoglasnoga *r*, dotle on u školskoj »Slovnici hèrvatskoj« god. 1859. opširno obrazlaže potrebu pisanja s popratnim *è*. U tom obrazloženju Mažuranić uopće pobija postojanje samoglasnoga *r*: »Ali uzimati *r* za samoglasnik, znači dopuštati, da ima samoglasnikah, koliko slovah; jer nijednoga neima suglasnika, koji se nebi dao onako kao *r* s onim samostalnim glasom i spręda i straga izgovoriti, n. p. b', 'b, r', 'r, itd. Obě azbuke imaju za ovaj glas osobita slova (glag. I; cir. ъ, ь), od kojih–bi–se jedno moralo pisati i u ovakvih slovkah pred *r*, n. p. пръст (не прьст, što je bugarski). Stoga *è* piše–se pred *r* za onaj izvorno hèrvatski sa-

[38] Babukić citira mišljenje Matije Majera iz Celovca, s kojim se očito slaže: »ktor hoće pisati u il. slovenskom podnarečju, nek se dèrži gramatike Murkove ali Metelkove (izuzamši Metelkov krivopis); ktor hoće pisati po serbsko, nek se dèrži slovnice Vuka Stefanovića ali gramatike J. Berlića; tkor bi pak rad pisal po ilirsko, t. j. u knj. narečju za Slovence, Horvate i Sèrblje zajedno, nek se dèrži slovnice ilirskoga narečja Věkoslava Babukića.« (Ilirska slovnica, Zagreb 1854., str. 183. i 184.)

mostalni glas, koji neglasi kao nijedan latinski samoglasnik: *pèrst, kèrst, vèrt, smèrt* itd.«[39] Mažuranić dakle drži i naučava, da se uz samoglasno *r* čuje poluglas, i to ispred *r*. Sve to devet godina poslije Književnog dogovora.

Da bude zavrzlama još veća, potpisnik Bečkog književnog dogovora Ivan Mažuranić kao kancelar donosi 29. listopada 1862. pod br. 3180 odluku, kojom se u hrvatske škole u potpunosti uvodi Gajeva ortografija, što znači i potvrdu pisanja *èr*.[40] Pokazalo se, da su drugo težnje, a drugo konkretna stvarnost. U borbi protiv apsolutizma i germanizacije ilirci su se pedesetih godina 19. stoljeća morali boriti za osnovna prava narodnog jezika. U tome im je oslon na ilirske tekovine u znatnoj mjeri olakšavao nezavidnu situaciju. U to se doba kao branilac prava narodnog jezika istakao Adolfo Veber Tkalčević, vjerni sljedbenik ilirske tradicije i uskoro predvodnik Zagrebačke filološke škole.[41] Borba se sada vodila o cjelini, a ne o pojedinostima. Odluka Ivana Mažuranića značila je zapravo ponovnu potvrdu prijedloga zbora zagrebačke akademijske gimnazije iz prošlog decenija.

Razumljivo je dakle, što i Adolfo Veber sastavlja svoju »Slovnicu hèrvatsku« god. 1871. i 1873. po tim službenim direktivama, koje uostalom, kao što znamo iz njegovih polemika, odgovaraju i njegovim shvaćanjima i željama. I on u toj školskoj gramatici dosta opširno prikazuje potrebu pisanja *èr*: »Mukli glasnik *è* stoji pred *r*-om, za kojim u jednoj slovci slědi jedan ili više suglasnikah, ter se izgovara muklo glasom, posve jednakim glasu, kojim se od prednjega suglasnika na *r* prelazi; n. p. pèrst, vèrt itd.«[42] U bilješci uz to Veber napominje, da se na nekim dalmatinskim otocima mjesto toga mukloga glasa pred *r*-om izgovara otvoreno *a*, a u Zagorju *e* (*parvi, pervi*); čak i u hercegovačkom se mjesto *cerni* izgovara *čarni*, ali »većina je naroda zadèržala mukli glas pred r-om, koji se u knjigah bilježi znakom *è*«.[43] Veber dakle, jednako kao i Mažuranić, drži, da se na tom mjestu izgovara poluglas i da ga treba bilježiti. A to su bila dva glavna gramatičara toga razdoblja. Nije dakle čudo, što je i mladi Jagić svoje »Primère starohèrvatskoga jezika iz glagolskih i cirilskih književnih starinah« za sedmi i osmi gimnazijski razred god. 1864. i 1866. priredio po ilirskoj ortografiji.[44] Bez ikakva obzira na Bečki književni dogovor ilirska koncepcija o knji-

[39] Antun Mažuranić: Slovnica Hèrvatska. Za gimnazije i realne škole. Zagreb 1859., 29., § 64.

[40] Ladislav Mrazović: Ob ustanovi hrvatskog pravopisa. »Vienac« 1877., str. 176.–179.

[41] Vidi njegovu raspravu »Ustroj ilirskoga jezika« u zagrebačkom »Nevenu« 1856.

[42] Adolfo Veber: Slovnica hèrvatska za srednja učilišta, Zagreb 1873., str. 5.–6.

[43] O. c., str. 6.

[44] Vatroslav Jagić: Primèri starohèrvatskoga jezika iz glagolskih i cirilskih književnih starinah, sastavljeni za sedmi i osmi gimnazijalni razred. Dio pèrvi. Uvod i primèri staroslovenski. U Zagrebu 1864. Dio drugi. Uvod i primèri starohèrvatski. U Zagrebu 1866.

ževnom jeziku i pravopisu postala je šezdesetih godina službena i za škole obavezna. Tako je poslije privremene Karadžićeve pobjede god. 1850. nastupila pedesetih i šezdesetih godina potpuna pobjeda ilirskih jezičnih shvaćanja, ali i ona je bila, kao što ćemo vidjeti iz daljih razlaganja, također samo privremena.

5

Bečki književni dogovor iz 1850. ipak nije ostao bez svojih sljedbenika u Hrvatskoj. Oni su se okupili u početku pedesetih godina u osamostaljenoj »Matici ilirskoj«, koja je izrasla iz zagrebačke Narodne čitaonice. U Matičinu odboru, koji je izabran 27. veljače 1851., pored predsjednika Ambroza Vranicanija izabran je za potpredsjednika prvi potpisnik Bečkoga dogovora Ivan Kukuljević, a za tajnika Andrija Torkvat Brlić,[45] za koga je sprijeda spomenuto, da se u »Zori dalmatinskoj« već 1844. zalagao za napuštanje popratnog samoglasnika uz samoglasno *r*. Ivan Kukuljević je tada razvio znatnu organizacionu i naučnu djelatnost, a u Matici je vršio dužnost pročelnika književnog odbora. Kako je Stanko Vraz obolio i umro, odbor je povjerio tajniku Andriji T. Brliću, da on priredi za štampu osmu knjigu »Kola«. On je to učinio, pa je po svojem shvaćanju i uz pristanak odbora Matice samoglasno *r* u tom »Kolu« odštampao bez popratnog samoglasnika.

Brlićevi su argumenti već 1844. bili sasvim vukovski: uz samoglasno *r* ne čuje se nikakav popratni glas, a treba pisati onako, kako se govori: osim toga bez popratnog glasa pišu i oni, koji se služe ćirilicom, pa i Vuk, koji dobro poznaje jezik; pišu tako i Česi. A Ivan Kukuljević, koji je imao znatno političko iskustvo iz revolucionarne godine 1848., i sada se odlikovao političkim potezima. Tek u veljači 1851. osamostaljena Matica ilirska pokreće u lipnju 1851. jednu sveslavensku akciju, koja ju je gotovo glave stajala. Ona izdaje proglas latinicom i ćirilicom i upućuje ga Društvu poljske književnosti u Krakovu i Lavovu, Matici rusinskoj u Lavovu, Matici srpskoj u Budišinu, Slovenskom društvu u Ljubljani, Češkom muzeju u Pragu, Poljskom književnom društvu u Poznanju, Društvu Ćirila i Metoda u Brnu, Slavenskom društvu u Parizu, Društvu poljskih prijatelja u Londonu, Poljskom književnom društvu u Varšavi i Društvu srpske slovesnosti u Beogradu. U tom proglasu Matica ilirska poziva ta književna društva, »da odaberu po dva ili tri vješta muža, koji bi se sastali u kojem slavenskom gradu, po našem mnienju u Varšavi ili Beogradu, te bi vijećali o tom, kako da se razni načini pisanja kod Slavjana jedan drugome približe, i postavili u duhu prave slavenske uzajemnosti pravila, po kojih bi se imala slavjanska narječja obrazovati, da se u napredak još više ne razilaze. Ako nam nije sudjeno imati jedan književni jezik, a ono nam je dužnost, da ugledajuć se u

[45] T. Smičiklas i F. Marković: Matica Hrvatska od godine 1842. do godine 1892. Zagreb 1892., str. 21.

stare Grke nastojimo oko toga, da nam se jezici što više primiču.«[46] Sam ministar Bach protestira preko banske vlade protiv ove akcije, koju sam ovdje spomenuo zato, da bi se jasnije uočilo, kakva je bila atmosfera u Matičinu odboru i kako je takvu odboru ideja Bečkoga književnog dogovora svakako morala biti draga. U polemikama, koje su nastale zbog izdavanja »Kola« i drugih Matičinih edicija po novijem pravopisu, vidjet će se, da je odbor Matice ilirske zaista stajao na pozicijama Književnog dogovora. Bio je to početak rascjepa među samim ilircima s obzirom na književni jezik i pravopis.

Čim je izašla osma knjiga »Kola«, napao ju je oštro Ante Starčević u Narodnim novinama od 3. listopada 1851. prigovorivši uredniku Andriji Brliću, što ne mari dovoljno za jezik i pravopis. »Tu je izpušćen svaki samoglasac pred *r* u rečima n. p. pèrst, kèrv i spodobnim, tu se proste rieči na dvoje-troje ciepaju, tu se tèrpaju skup glasci, gdie im nije miesta, a izpuštaju se, gdie bi morali biti...«[47] Na tome mjestu dodaje urednik Ljudevit Gaj bilješku ispod crte: »Kako čujemo, isto tako tiska se i staro klasičko dielo ‚Kristiada' Palmotićeva. Dèržimo, da je to očito kvarenje jezika i nagerdjivanje stare klasičke književnosti, – o čemu u svoje vrieme. Opazka učredničtva.« Vidi se dakle, da Gaju nisu bili po volji zaključci Književnog dogovora i da im se on u praksi protivi. Ovdje se nije radilo samo o pravopisnom pitanju, o kojem je ovdje riječ, nego i o tipu književnog jezika, koji zagovara Karadžić. A da Starčević već nišani i na Karadžića, vidi se po osnovnoj misli recenzije: »...piscu treba ne gledati, kako koi govedar govori, nego mu se valja tèrsiti, da ga svaki govedar razumi, i da uho slušatelja nevredja.«

Uskoro je Starčević u Narodnim novinama od 7. listopada 1851. također vrlo nepovoljno ocijenio jezik i pravopis »Dubrovnika, cvieta narodnoga književstva«, kojemu je drugi svezak priredio Matija Ban u izdanju Matice ilirske: »....on šara čudnim načinom u pravopisu, kad piše ě, e, ie, j, on je bez i najmanjeg razloga izpustio svaki samoglasac pred *r*, a time je ne samo naš jezik pobarbario, nego je i težko sagriešio i proti piscu i proti našoj klasičnosti.«[48] A kad je uskoro izašla troškom Matice i Palmotićeva »Kristijada« bez popratnog samoglasnika ispred *r*, Starčević se razbjesnio pa u prikazu knjige govori u Narodnim novinama od 31. prosinca 1851. ovako oštro: »Pred *r* izpušćen je Palmotićev *à*. O drugom nagèrdjenju neću ni govoriti. Občinstvu će biti znano, da je *r* najdivljii, najneugodnii glas, da je glas njegov u jezikoslovju i u pievanju poznan pod imenom glasa pasjega... Polag ovoga glasa razdieljuju se jezici na umiljate i na neugodne... Ako li k ovome slovu dojdu još niekolika poluglasca neugodna, onda se čovieku čini, da se razgovara sa bontonistom iz kotca, a ne s čoviekom. Dakle

[46] O. c., str. 25.
[47] Narodne novine, Zagreb 1851., br. 227, str. 654.
[48] Narodne novine, Zagreb 1851., br. 230, str. 661. i 662.

treba ovaj glas, kad nije moguće sasvim izbaciti, barem čim većma osladiti i ublažiti. Gg. »matičari« baš protivno rade, a time biva, da ikoliko izobraženi ljudi moraju naš miloglasni jezik nazivati jezikom pasjim. Na slavu gospodi matičarima! Ko pozna predmet Kristiade, i piesmarstvo našega Palmotića, pa nije postao tugjim diplami, taj će priznati, da nikada niko s ničim nije toliku spèrdnju učinio, koliku gg. matičari s Kristiadom. Cielo dielo govori o vrućoj ljubavi čovječanstva i o krieposti, dakle o najliepšim, najplemenitiim stvarima, pa kad se medju vapajem veličanstvenoga uznešenja začuje quintet poluglasacah oko *r*, onda čoviek drugo nemože učiniti, nego sa žalostju knjigu baciti.«[49]

Premda ovo nije stručna ocjena, zbog njezina zaključka, a i zbog toga, što je izašla u Narodnim novinama s očitom sklonošću urednika, upravni odbor Matice ilirske morao je na nju odgovoriti. Iz toga odgovora, koji je izašao 23. siječnja 1852. u Narodnim novinama pod naslovom »Očitovanje«, saznajemo zaista, da je do Matičinih promjena u pravopisu došlo pod utjecaj Bečkog književnog dogovora. »Što ravniteljstvo matice poluglas pred *r*-om nepiše, i zato *è* i *à* u riečih *prvi* itd. izostavlja, time hoće da žrtvu prinese književnoj slogi južnih Slavenah. Al ni u tom nije samovoljno radilo. Nećemo da se pozivamo na Čehe, koji onakve rieči isto onako pišu: samo to velimo, da ćirilskimi pismeni nitko nepiše *a* ili *e* pred *r*-om u riečih *prvi* itd., a nije prilike da će ikad tko pisati, kao što nije nitko ni glagoljskimi pismeni tako pisao. Zašto dakle da se jogunasto držimo u pisanju onoga, što polovica naroda nepiše, jer se to negovori? Hoćemo li vjekom samo slaviti slogu, a nikad joj se neprimicati? – Nu ravnateljstvo Matice nije prvo onako počelo pisati: već god. 1849. odlučilo je više naših pisacah u književnom dogovoru u Beču, da će onako pisati. Isti način pisanja prigrlilo je od svoga postanka i društvo za jugoslavensku povjestnicu, pa i drugi pisci – tek onda je i ravniteljstvo Matice odlučilo istom stazom udariti.«[50] Ako dodamo, da je osnivač i predvodnik Društva za jugoslavensku povjesnicu bio Ivan Kukuljević, još nam je jasnija njegova inicijativa u toj promjeni. To je osim toga ista misao, koja je potakla Matičin odbor, da uputi onaj poziv slavenskim književnim društvima za izjednačivanje pravopisa.

Starčević dakako nije uvažio ove razloge. On je u svojem odgovoru u Narodnim novinama 30. siječnja 1852. ostao pri svojem tvrđenju iz 242. broja Narodnih novina god. 1851., da se ono *e* uz *r* izgovara, »da ga izgovara velika strana našega naroda vazda, a u pevanju izgovaramo ga svi, svi bez ijedne iznimke«. On čak traži, neka se ovo *e* uvijek i izgovara: »Ovo ni najmanje ne vreda razumljivost, a jezik zlamenito polepšava.«[51] Ujedno navješćuje gramatiku književnog jezika, kakve još

[49] Narodne novine, Zagreb 1851., br. 298 i 299, str. 854.
[50] Narodne novine, Zagreb 1852., br. 18, str. 175.
[51] Narodne novine, Zagreb 1851., br. 242, str. 694.

nemamo, a on će je napisati. Gaj to popraća primjedbom, da će o svemu tome biti pristojno prigovoreno, kad ta gramatika izađe. Ali ta gramatika nije ni napisana, pa nije ni izašla. Završna je Starčevićeva riječ: »Dosad je istina kod nas, a nadamo se, da će i ostati.«[52]

Matica ilirska nije popustila unatoč oštrom napadaju. Iste godine, 10. VIII. 1851., donesen je pod Kukuljevićevim predsjedanjem zaključak, da se pokrene književni časopis »Neven«, koji će buditi ljubav prema lijepoj knjizi i u omladine i u žena. Pod uredništvom Mirka Bogovića, Matičina odbornika, zaista izađe prvi broj »Nevena« 1. siječnja 1852. Započete pravopisne borbe nastavile su se postepeno u tom Matičinu glasilu, ne naglo i ne žestoko, nego blago, ali ipak u duhu Bečkog književnog dogovora.

»Neven« je ispočetka štampan ilirskim pravopisom i ilirskim tipom književnog jezika. Pojavio se »u četvèrtak 1. Sèčnja 1852.«, dakle s *ě, èr, -ah* u gen. mn. i uopće sa starijim oblicima u množini *(ženam, ženah, ženami).* Prve ga je godine uređivao Mirko Bogović, druge Ivan Perkovac (do 26. broja), a od 27. broja Vojko Sabljić. Ni druge godine nema pravopisnih ni jezičnih promjena. Očito je na tu suzdržljivost djelovala Starčevićeva oštra kritika u Narodnim novinama, kojoj je bio naklonjen i sam Gaj. Ali u 1. broju »Nevena« god. 1854., kojemu je sada urednik Josip Praus, izlazi na 16. strani urednikova bilješka o pravopisu, u kojoj on najavljuje Matičin pravopis. »Što se tiče načina pisanja, služit ćemo se u Nevenu za sada onim pravopisom, koji je družtvo Matice a naime književni odbor u novije vrěme poprimio. U ostalom sudimo, da se ovakova pitanja ni u jednoj književnosti neréšavaju hitno i kao po zapovědi, nego sveudiljnim polaganim napredovanjem . . .« Uredništvo ne će odbijati članke, koji su pisani drugačijim pravopisom, nego će ih donijeti, ako su po sadržaju valjani, i po piščevu pravopisu, ako on to baš želi. Ali s obzirom na to, što postoji pravopisna nejedinstvenost, uredništvo poziva književnike, koji se bave filologijom, da rasprave sporna pravopisna pitanja i navedu razloge za svoj način pisanja, »iskreno dakle želeć, da se na skorom i u ovom pitanje sědinimo«.[53] To je sve dakako bilo pripremljeno i dogovoreno, pa već 5. siječnja 1854. izlazi u književnom prilogu »Nevena« opširna rasprava Bogoslava Šuleka »Zašto izostavljamo *e* pred *r*-om u riečih krv itd.?«

Bogoslav Šulek je tada također bio odbornik Matice ilirske (od 1851.) i ugledan opozicioni, liberalni novinar. On je 23. VI. 1849. napustio uredništvo Narodnih novina, jer je zapazio, da se Gaj približava vladinu taboru. Poslije toga je radio u naprednom »Slavenskom jugu«, u »Jugoslavenskim novinama«, a sada i u »Nevenu« baveći se popularizacijom novovjekih izuma i prirodnih rijetkosti.[54] U »Nevenu« objavljuje dvije

[52] Narodne novine, 1852., br. 24 od 30. I. 1852.

[53] Neven, zabavni i poučni list. Zagreb 1854., br. 1, str. 16.

[54] Rudolf Maixner: Bogoslav Šulek. U knjizi »B. Šulek: Izabrani članci«, Zagreb 1952., str. 7.–28.

značajne i utjecajne rasprave baš g. 1854.: prva je već spomenuta, o pisanju samoglasnog *r*, a druga je također o tada važnom pravopisnom pitanju, o pisanju zamjene starog jata: »O dvoglascu ie«. U ovoj posljednjoj založio se za napuštanje slova *ě*, koje je Gaj uveo, ali nije prihvatio ni Karadžićevo *ije, je*, nego starije ijekavsko *ie, je*. Po odjeku tih članaka može se reći, da su oni za neko vrijeme uputili razvoj tih pravopisnih problema u onom pravcu, koji je naznačio Šulek. Ali Šulek sada u »Nevenu« nije govorio samo u svoje ime, nego i u ime svojih sumišljenika u odboru Matice ilirske na čelu s Ivanom Kukuljevićem, prvim potpisnikom Književnog dogovora.

»Neven« je pozvao na pravopisnu diskusiju »književnike, koji se filologiom bave te su u tom naležni sudci«. Za novi pravopisni pravac nije mogao računati na V. Babukića, A. Mažuranića i A. Vebera, jer su oni ostali u potpunosti vjerni Gajevu ilirskom tipu književnog jezika i pravopisa. Iz Kukuljevićeva kruga, odnosno iz odbora Matice ilirske »filologijom se dosad bavio« samo B. Šulek. Evo popisa Matičinih odbornika: Ambroz Vranicani, Ivan Kukuljević, Mirko Bogović, Stjepan Ilijašević, Ivan Mažuranić, Petar Preradović, Bogoslav Šulek, Naum Mallin, Andrija T. Brlić.[55] Kao što je u 3. t. ove rasprave spomenuto, Šulek je već u »Danici« 1846. pisao o tom pravopisnom pitanju i sasvim odlučno se izjasnio za pisanje *ăr*, i to stoga, što se uz samogl. *r* čuje neki poluglasnik, što je takva i tradicija, i napokon što to traži blagoglasje. Tada je on još stajao na Gajevim i Babukićevim pozicijama, tada se još snatrilo o jedinstvenom književnom jeziku za sve južne Slavene. Ali sada, poslije 1848., a osobito poslije Bečkog književnog dogovora 1850., pa i poslije Matičina apela 1851. na slavenska književna društva o potrebi slavenskog pravopisnog približavanja, Šulek u prvom redu misli na postizanje pravopisne sloge između Hrvata i Srba.

U uvodnom dijelu članka Šulek ponavlja svoju nekadašnju misao, da se uz samoglasno *r* čuje »poluglasac«, ali »neima cieloga samoglasca«. Teškoća je u tome, što latinica nema slova za poluglas, a uvoditi poluglas iz ćirilice ne bi imalo nikakva smisla. Ali isto tako nema opravdanja, da se za poluglas piše pun samoglasnik, kao što naši »južni pisci pisahu *a*, a sjeverni ponajviše *e*«. Pisanjem takva samoglasnika nastaje nesporazum, jer ima mnogo riječi, u kojima valja izgovarati *a* i *e* ispred *r*, na pr. *varka, parnjak, berba, perce*. Šulek je dakle usvojio Karadžićeve argumente iz god. 1845. Nije osobito olakšanje, ako se nad *a* ili *e* stavi akcenatski znak, jer to može izazvati sumnju, da taj samoglasnik treba izgovarati s takvim akcentom. Po zakonima našeg jezika više bi trebalo pisati *a* nego *e*, ali vrlo malo ima krajeva, gdje se ti samoglasnici ispred samoglasnika *r* izgovaraju, a »vaskoliki narod izgovara ondje samo poluglasac«. Stari pisci ne mogu poslužiti kao ugled, jer je u njih vladao »u ovom pogledu metež«. Ali nasuprot tome danas u književnika prevladava izostavljanje toga samoglasnika (Demeter, Ku-

[55] T. Smičiklas i F. Marković: Matica Hrvatska, Zagreb 1892., str. 21.

kuljević, I. Mažuranić, P. Preradović, Vukotinović i dr.), ne pišu ga ni Srbi, a i jugoslavenska pravna terminologija, koju je izdala vlada, pisana je bez popratnog samoglasnika. Protivnici se pozivaju na blagoglasje, na školu, koja ima samo *èr*, i na potrebu sloge. Blagoglasje izlazi iz prirode jezika, odgovara Šulek, pa po tome »ljepše zvoni« izgovor *grmi, srditi* nego *germi, sarditi*. Škola ne treba da bude uzor, jer »školske knjige nikada nijesu naznačivale smjer književnosti«, a »i naša visoka vlada dopustila bi promieniti u tom pogledu školski pravopis, kad bi ju o pravom stanju stvari naši odličniji književnici izviestili«. A ako se ističe potreba sloge, onda treba napustiti pisanje popratnog samoglasnika, jer većina tako već i piše: tako »pišu svi Srblji i znamenita većina hrvatskih književnikah«. »Dakle baš radi sloge treba *e* izostavljati.«[56]

U čitavom tom članku Šulek nigdje ne spominje svoje rasprave iz 1846. To je razumljivo, jer u njoj ima sasvim suprotnih tvrdnja, na pr. o blagoglasju, o starim piscima i dr. U ovom novijem članku nov je momenat pozivanje na suvremene književnike, ali što je najvažnije, sad su i situacija i poticaj drugačiji, nego što su bili prije osam godina, prije 1848., prije 1850. i prije 1851. Još jedan momenat izbija iz sadašnje Šulekove argumentacije: spor između škole i književnika. To bi se još moglo nazvati i sporom između gramatičara i književnika, ali to je zapravo spor između Gajeve jezične i pravopisne koncepcije i između reforama začetih u duhu Karadžićeva shvaćanja. Šulek to dakako nije htio tako jasno reći, jer tada to ne bi bilo baš popularno s obzirom na raspoloženja, koja je izazvao Karadžić svojim člankom »Srbi svi i svuda«, što je izašao u »Kovčežiću za istoriju, jezik i običaje Srba sva tri zakona« u Beču 1849.

Poslije Šulekova članka o samoglasnom *r* i onoga o *ě* »Neven« sve više uvodi reformirani pravopis u tom istom godištu (1854), a god. 1855. »Neven« se u potpunosti služi samo sa *r, ie* i *je (prst, sječanj, mjera)*. Tako se onda nastavilo i u idućim godištima »Nevena«, što je s obzirom na školu i »Narodne novine« značilo zapravo uvođenje dvostrukosti u načinu pisanja. To je dakako izazvalo nova raspravljanja i nove polemike o tom pitanju.

Ali troškovi oko izdavanja »Nevena« i »Osmana« Maticu su znatno iscrpli, pa je »Neven« 1857. prestao izlaziti. Matica je za apsolutizma zapravo životarila, pa je 1854. osnovano čak i posebno »Hrvatsko-slavonsko književno društvo«, kojemu je bio predsjednik Mato Vuković, a tajnik Vjekoslav Babukić. Tom je društvu prešao sa blagajnom Matice ilirske čitav Matičin gospodarski odbor. Sporovi su se razriješili tek 1858., kad je izabran novi odbor Matice ilirske s predsjednikom Ivanom Mažuranićem i tajnikom Adolfom Veberom Tkalčevićem.[57] Jasno je,

[56] Bogoslav Šulek: Zašto izostavljamo *e* pred *r*-om u riečih *krv* itd.? »Neven«, 1854, br. 1, »književna priloga k Nevenu«, 5. siečnja 1854. (bez oznake strana!)

[57] T. Smičiklas i F. Marković: O. c., str. 32.–43.

da je u takvoj situaciji svaki odlučniji potez bio znatno otežan. Do pokretanja »Vienca« 1869. Matica zapravo nije imala svoga književnog glasila.

U to doba dolazi 1862. do Mažuranićeve službene odluke o uvođenju Gajeva pravopisa u škole, ali i u to se doba Vatroslav Jagić, koji je još 1859. u Narodnim novinama odlučno branio pozicije ilirskog jezika i pravopisa,[58] zanosi za Bečki književni dogovor i u prvom godištu »Književnika« god. 1864. objavljuje tekst Književnog dogovora i svoj velik članak »Naš pravopis«, u kojem na šezdesetak strana analizira ilirski pravopis i korigira ga velikim dijelom prema smislu Književnog dogovora.[59] Jagić se u tom članku protivi pisanju *-ah* u gen. množine, pisanju popratnog samoglasnika uz *r*, pisanju *ě* (predlaže *je* i *ie*), protivi se i pretjeranoj etimologičnosti pravopisa, ali se ipak zalaže za blagu etimologičnost. Jagić je upravo završio studije u Beču, pa i na pravopisna pitanja gleda sa stanovišta poredbeno-historijske metode. Nema više smisla, kaže on, zajedno s ilircima snatriti »o nekom umjetnim načinom sagradjenom jeziku, koji bi, sastavljen iz svakojakih i svačijih ingredijencija, ugađao svemu jugu, (nekoji, u kojih bijaše više esprit-a priokupiše još i sjever!); čim dan današnji, neuspjehom poučeni, shvaćamo, da jedina unutarnja snaga valjano i na temelju podpune sloge među Hrvati i Srbi razvijene narodne knjige može pritegnuti iztok i zapad: bilo bi, osviedočen sam, suvišno svako oduže zagovaranje i zaštićivanje onoga, što si dan za danom sve dalje put krči, onoga, što se osniva na sasvim naravskom načelu . . .« Treba priznati neuspjeh ilirske koncepcije, pa problem jezika i pravopisa rješavati jednako za Hrvate i Srbe, onako realno, kao što je to radio Vuk St. Karadžić.

Govoreći u toj raspravi o pisanju samoglasnog *r*, Jagić naglašava, da za samoglasno *r* »netreba za izgovor nikakva pomagača, pošto taj titravac ima već u sebi nazvuk samoglasni (vocalischer Anlaut), što dokazuju jednaki primjeri iz jezika sanskritskoga«. I napokon zaključuje: ». . . ne valja pisati *à*, kamo li *è* pred *r*, jerbo je to skroz neslovjenski i nehrvatski način, koji se osniva na krivu shvaćanju naravi suglasne u obće, i *r*-a napose. Istina, da je *r* suglas, i prvobitno pisahu za njim poluglas *ъ*, ali naš jezik, držeći se prema starobugarskim poluglasom dvojega pravila: izostaviti jih, gdje su suvišni, a zamieniti punim a-glasom, gdje udobnost izgovora zahtieva – posluži se ondje onim prvim načinom ter izostavi poluglas sasvim, onaj pako trenutak glasa, koji nam treba, dok se u izgovoru iz jednoga suglasa na drugi prelazi, sadržan je dovoljno u *r*, koji se i onako od pamtivieka zove semivocalis.«

Tako je dakle Jagić razriješio gordijski čvor. Ono zavaravanje, da se čuje možda poluglas, izazvano je prirodom samoga suglasnika *r*. To je otprilike ono, što eksperimentalni fonetičari govore o jačoj artikulaciji samoglasnoga *r*.

[58] Vatroslav Jagić: Quomodo scribamus nos? Narodne novine, Zagreb 1859., br. 37–39.

[59] Vatroslav Jagić: Naš pravopis, »Književnik«, Zagreb 1864., str. 1.–34. i 151.–180.

Jagić je svoje mišljenje objavio u naučnom časopisu, naučno ga je obrazložio i praktički primijenio u »Književniku«, koji je izlazio potporom Matice ilirske, a uređivali su ga budući akademici Rački, Jagić i Torbar. Ali dakako izdajući 1864. i 1866., dakle u isto doba, svoje »Primĕre starohèrvatskoga jezika« za škole, morao ih je pisati po ilirskom pravopisu, ako je htio, da budu odobreni za školu. Novo se, kao što vidimo, mukotrpno probijalo naprijed.

Na Jagićevu se raspravu osvrnuo opširnim odgovorom Adolfo Veber, ali je Jagić donio samo skraćenu verziju toga odgovora. Tada je Veber objavio potpun tekst iste godine u »Glasonoši« pod nazivom »O našem pravopisu«.[60] Veber odbija prigovore pisanju *ě*, brani i gen. množine na *-ah* i etimologičnost svoga pravopisa, a usvaja samo Jagićevu kritiku pisanja muklog *è* uz samoglasno *r*. A Veber je tada već bio glava Zagrebačke filološke škole, glavni branilac ilirske jezične i pravopisne tradicije. Time, što je on priznao opravdanost prigovora pisanju popratnog samoglasnika, pobjeda je pripala ne samo Jagiću, nego i sljedbenicima Bečkoga književnog dogovora.

6

Ipak ta je pobjeda zasad još bila velikim dijelom teoretske prirode. Škola je išla, zajedno s administracijom i jednim dijelom štampe, svojim putem, a »Književnik«, pa uskoro i »Vienac« drugim putem. Premda je priznao opravdanost Jagićeva prigovora pisanju *ĕr*, Veber je i dalje u »Slovnici hèrvatskoj« 1871. i 1873., kao što vidjesmo u prethodnoj točki, branio pisanje *èr*, ali bez čitanja popratnog *è*. To dakako nije moglo dugo tako ostati. Prevelike su bile neprilike od takvih dvostrukosti, a uskoro, vidjet ćemo, i trostrukosti. Kad je 1867. osnovana Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, u njezinim se edicijama pisalo i po Jagićevu i po Veberovu i po Daničićevu (Karadžićevu) načinu, jer su sva trojica postali akademici i svojim autoritetom zaštićivali svoj način. Jagićev je jezik i pravopis bio na pola puta između Veberova i Daničićeva. Bilo je to razdoblje izvjesne tolerancije i prepuštanja vremenu, da rekne svoje. Ali kako se »Vienac« 1869. (i dalje) priključio Jagićevu shvaćanju, a bio je to glavni književni list toga vremena, razlika između školskog Veberova i književničkog pravopisa bila je još očitija i još se teže podnosila.

Kao što piše Ladislav Mrazović u »Viencu« 1877., škola nije ostala nedirnuta od Jagićeva pravopisa. Pojavio se otpor i nekih učenika i nekih profesora, koji su na Mažuranićevu odluku iz 1862. gledali kao na diktatorsku, a osim toga noviji je pravopis izvan škole već toliko maha preoteo, da je i u školi malo po malo zavladala takva pravopisna anarhija, da je morala i zemaljska vlada intervenirati. Ona je pozvala 1877.

[60] Adolfo Veber: Djela, III., 183.–218.

zemaljski školski odbor, pojačan školskim i književnim stručnjacima, da razmotri pravopisnu problematiku. Predsjednik školskog odbora bio je Ivan Kukuljević, potpisnik Bečkog književnog dogovora, ali je odbor ipak donio zaključak, po kojem se posebnom pododboru podjeljuje zadatak da izradi školski pravopis »prema smjeru ciele literature hrvatske ovoga vieka na osnovu etymologije, ali uza to da se ne zametnu glasovni zakoni jezika hrvatskoga, prema kojima se je jezik faktično razvio«.

Pododboru je bio predsjednik Adolfo Veber, a članovi Franjo Petračić, Franjo Marković, Tadija Smičiklas, Ljudevit Modec i Armin Pavić. Pododbor je raspravljao najprije o pisanju samoglasnog *r*, zatim o pisanju zamjene *ě*, o pisanju *ć* i *tj*, o pisanju *lj*, *nj*, *dj*, o provođenju asimilacije suglasnika, o pisanju glasa *-h* u gen. množine, o pisanju negacije i tuđih riječi. Za pisanje samoglasnog *r* bez popratnog samoglasnika izjasnila se većina pododbora. Stari su način pisanja branili samo Veber i Marković.

Veber je u obranu popratnog samoglasnika naveo poznate već njegove razloge: staroslavenski je imao poluglas uz *r*, Poljaci i Rusi imaju potpun samoglasnik, imaju ga čak i neki naši govori. Stoga on predlaže, da bi se uz *r* stavio kakav »poluvokalni glas«. Franjo Marković preporučuje to poglavito razlozima ljepote.

Protivnici Veberova gledišta ističu, da se samoglasno *r* vlada u potpunosti kao svaki drugi samoglasnik. Armin Pavić napominje, da bismo se pišući *vèrt*, *pèrst* udaljili od Srba, »a i kod nas da nitko toga ne će prihvatiti, pa će se tako škola i opet odaljiti od života, komu se je već bila primakla«. Ravnatelj preparandije Modec i učitelj Basariček naveli su, kako je velika muka učiti djecu pisanje muklih slova, pa s pedagoških razloga odbijaju pisanje *vèrt*, *pèrst*. I napokon »kod glasovanja bude prihvaćen velikom većinom predlog pododbora da se *r* u početku rieči ili u sredini med dva suglasnika piše kao samoglas (dakle *krst*, *vrtiti*, *rt*, itd.)«.

Zaključeno je na kraju i to, da se čitav elaborat preda vladi uz napomenu, »da je stvar glede pitanja etimologijskoga i fonetičkoga (točka 5.) premalo još iztražena«.[61]

Ali premda se ovdje protivio pisanju *krst*, *vrt*, Veber je u trećem izdanju svoje školske gramatike, u »Slovnici hrvatskoj za srednja učilišta« godine 1876. prihvatio to pisanje. Na str. 5. i 6., gdje se tumači problem samoglasnoga *r*, Veber ipak donosi svu svoju dotadašnju argumentaciju za *èr*, ali dodaje rečenicu, koja je odlučila: »Pisci, koji drže, da *r* u tom slučaju služi kao glasnik (= vokal), izpuštaju *è* pred *r*-om; n. p. *prst*, *vrt*.«

Dakako, tradicija je još neko vrijeme djelovala, ali ipak god. 1876. i 1877. znače konačno napuštanje pisanja popratnog samoglasnika uz

[61] Ladislav Mrazović: Ob ustanovi hrvatskoga pravopisa. »Vienac«, Zagreb 1877., br. 11, 13, 14.

samoglasno *r*. Kad je još god. 1880. počeo izlaziti u Zagrebu Akademijin »Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika« po Karadžićevu pravopisu i kad je 1892. izašao »Hrvatski pravopis« dra. Ivana Broza zasnovan na fonetskom principu, pobijedila su u svemu načela Bečkoga književnog dogovora u Hrvatskoj. Valja još napomenuti, da po nacrtu pravopisnog pododbora iz god. 1877. nije napisan nikakav pravopis, nego je ostao status quo ante, »pa je tako pravopis na veliku štetu ostao u školama kao što je i bio: bez pravila, nikakav«, kako piše Broz u predgovoru »Hrvatskog pravopisa«. Ipak g. 1889. odlučila je vlada ponovno, da pristupi izradbi jedinstvenog školskog pravopisa. »Osobiti odbor, u koji su bili pozvani strukovni učitelji, raspravio je u nekolike sjednice to pitanje i izrekao svoje uvjerenje, da je od prijeke potrebe za škole jedan pravopis, a taj treba da je osnovan na načelima fonetičkoga pisanja. Visoka kr. zemaljska vlada, odio za bogoštovlje i nastavu,« piše Ivan Broz u predgovoru »Hrvatskog pravopisa« iz 1892., »prihvati to mišljenje za svoje pa želeći, da bi se što prije postiglo jedinstvo pravopisa u svjema školama, postavila je u početku g. 1892. kr. sveučilišnoga profesora za hrvatsku filologiju, g. Armina Pavića, revizorom svih knjiga, što će se o njezinu trošku i u njezinoj nakladi štampati, a meni je naložila da izradim ne samo pravila za pravopis nego i pravopisni rječnik. Tako je postala ova knjiga, koju je u svemu odobrio g. prof. A. Pavić.«[62]

Kada danas bacimo pogled na sav taj materijal i na svu raznorodnost mišljenja uzimajući u obzir sve intencije i ideološke preokupacije, onda jasno uočavamo, da je u ovom pitanju učesnike zbunjivao izgovor suglasničkog i samoglasnog *r*-a, ali i da je na njihove odluke u znatnoj mjeri djelovala i ideološka orijentiranost pojedinih aktera. Za izvjesnu opravdanost u zbunjenosti s obzirom na izgovor mogao bih pored rečenoga navesti i najnoviju eksperimentalnofonetsku studiju Asima Pece. On je u raspravi »Sur la nature du R syllabique en serbocroate«, objavljenoj 1960. u Strasbourgu, došao do ovog zaključka: »La langue serbocroate connaît un *r* consonantique hérité de l'indoeuropéen, et un *r* syllabique issu des groupes i.-e. *ur, ru, ir, ri*. Ces *r* se forment tous les deux au même lieu d'articulation et de la même manière. La différence entre eux est uniquement quantitative; elle repose sur une différence de force articulatoire.«[63] Ova kvantitativna razlika mogla je zbunjivati naše polemičare.

Ali pored toga na odluke naših istraživača djelovala je i ideološka orijentiranost pojedinih skupina, u kojih su ime govorili. Gajeva generacija zanosila se idejom o jednom književnom jeziku za sve južne Slavene pa je tražila jezična i pravopisna rješenja, koja bi se najvećma mogla svidjeti na svima stranama. Jagić i Karadžić zanose se za rješe-

[62] Ivan Broz: Hrvatski pravopis, Zagreb 1893., 2. izd., str. IV.–V.

[63] Asim Peco: Sur la nature du R syllabique en serbocroate. Bulletin de la Faculté des Lettres de Strasbourg, 1960., 38 Année No 3, str. 23.

nja, koja bi odgovarala Hrvatima i Srbima. Zanimljiv je slučaj Šulekov; dok je u ilirskoj skupini, brani njezina rješenja, a kad se priklanja djelomično Karadžiću, brani suprotno stanovište. Karadžić je usto bio najvjerniji narodnim štokavskim govorima novih akcenata i novih oblika, koje je stavio na pijedestal književnog jezika, pa je i sva svoja rješenja donosio samo s toga gledišta. Zato je on najmanje i griješio, te je napokon i pobijedila baš takva koncepcija o književnom jeziku. Kad je ona zahvatila i najmlađu generaciju u Hrvatskoj, pobjeda Bečkog književnog dogovora bila je osigurana. Svakako, težnje, koje su očitovale ove tri generacije, bile su plemenite, pa čitava ta polemika zavređuje posebnu pažnju i ne može se smatrati tričavom.

Zagreb, 10. VI. 1960.